

Віктор Войналович

ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКІ СПІЛЬНОТИ УКРАЇНИ
В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ
РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ
ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН

У статті аналізуються історичні передумови, особливості та моделі радянської політики щодо пізньопротестантських спільнот, наслідки її реалізації для сучасної України.

Ключові слова: держава, церква, релігійна політика, пізньопротестантські спільноти, державно-церковні відносини.

Victor Vojnalovych. Late-Protestant community in Ukraine in a transformation the political-ideological paradigm of Soviet model of state-church relations. This article analyzes the historical background, characteristics and models of Soviet policy on late Protestant communities and its implications for modern Ukraine.

Key words: state, church, religious policy, Late-Protestant communities, state-church relations.

Винятково складним об'єктом партійно-радянської церковної політики поставали протестантські спільноти й об'єднання в СРСР взагалі і в УРСР – зокрема. Ця складність зумовлювалася передовсім (але не виключно) специфічністю архітектоники, в якій історично відбулось укорінення протестантської традиції в Україні.

Цю традицію тут було визначальною мірою представлено пізніми течіями протестантизму, які формувалися, поширювалися й зміцнювалися у виснажливому протистоянні й спротиві державній церкві, поліцейським переслідуванням, масштабній і системній дискримінації членів протестантських спільнот. «Євангельське пробудження» на Півдні України, яке стало серйозним фактором суспільно-

культурного життя регіону, починаючи з 60-х років XIX століття, виросло з глибоких духовних пошуків українського селянства, розвитку капіталістичних відносин, які підважували елементи традиційної аграрної культури й притаманні їй релігійно-інституційні системи, а також з кризи панівної церкви. Цей рух, початки котрого пов'язані з іменами Ф. Оніщенка, М. Ратушного, І. Рябошапки, а також німецьких колоністів на території нинішніх Одеської, Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської, Кіровоградської та інших областей, більш або менш докладно описаний як у православної антисектанській літературі [1], так й істориками релігії [2].

Менш відомо про динаміку розповсюдження адвентизму, який починає своє поширення по Україні в останній чверті XIX ст. Саме в цей час адвентистські громади виникають у Таращі Київської губернії та Криму [3, оп. 4, спр. 351, арк. 6].

На початку 1920-х рр. у пізньопротестантському середовищі українських земель, які входили до складу СРСР, з'являється новий виключно потужний чинник – п'ятидесятництво (на західноукраїнських землях поширення п'ятидесятництва почалося дещо раніше). Поширення культу пов'язане із ім'ям Івана Воронаєва, який приїхав 1921 р. із США до Одеси для організації місіонерської діяльності. Його проповідь мала значний успіх – за деякими оцінками, вже на кінець 1920-х рр. в СРСР налічувалося близько 200 тис. п'ятидесятників [4, оп. 23, спр. 4556, арк. 10].

Принципово важливим видається звернути увагу на те, що протестантські спільноти України під тиском зовнішнього оточення сформувалися як корпорації, базовані на прямому членстві, суворій дисципліні, позначені психологією винятковості, несхожості, з претензією на єдину істинність обраного шляху; з дієвим контролем громади над усіма сферами життєдіяльності віруючих, критичною дистанцією щодо «світу», наявністю яскраво виражених ознак групової самосвідомості й пам'яті, спрямованістю на активну місіонерську працю. Описаним характеристикам відповідали такі протестантські конфесії, як

баптисти, євангельські християни, християни віри євангельської та інші п'ятидесятницькі рухи, адвентисти сьомого дня та набагато дрібніші адвентистські групи. Таким характеристикам також відповідали свідки Єгови. Хоча їхня належність до протестантизму лишається дискусійним питанням. «Генетично» вони пов'язані з пізнім протестантизмом доволі щільно. З іншого боку, режим підходив до них із тим же політичним інструментарієм, що й до перелічених релігійних спільнот, чия належність до протестантської родини в дослідників сумнівів не викликає.

Побудова протестантських спільнот, притаманні їм характеристики, релігійний і психологічний клімат, що панував у їхніх громадах, великою мірою ускладнювали реалізацію завдань партійно-радянської політики, утруднювали контроль за діяльністю пізньопротестантських громад та можливості маніпулювати їхніми членами.

Варто водночас зазначити, що в перші роки радянського режиму влада розглядала сектантські рухи, до яких вона відносила і пізньопротестантські, як своїх природних союзників з остаточного знищення суспільно-політичного ладу й економічного устрою, який існував у Російській імперії, а також вирішального підризу позицій Російської православної церкви, котра розглядалась як дуже серйозний та небезпечний конкурент новій владі в боротьбі за вплив, у першу чергу, на багатомільйонну селянську масу. Ще в першій половині 1920-х років релігійність цієї категорії віруючих не розглядалась як перепона для союзу, й домінуючою на той час лишається лєнінська формула підпорядкування боротьби з релігією боротьби за комунізм. Один з радянських експертів з сектантства писав у 1926 р.: «Коли ми закликаємо сектантів до спільної праці й побудови соціалізму, ми не ставимо їм умови кидати релігію. Ми їх не змушуємо, а переконуємо» [5, с. 11]. Показово, що період з 1917 по 1927 рр. вважався серед протестантів «золотим десятиліттям»; їхня кількість зросла з 150-200 тис. у 1917 р. до приблизно мільйона наприкінці 1920-х [6, с. 345 – 346].

Важливо також взяти до уваги, що саме впродовж цього десятиліття течії протестантського походження перевищили за кількістю традиційні сектантські рухи православного, умовно кажучи, коріння, які були поширеними в Україні – молокан, духоборів та ін. Від цього часу під «сектами», в тому числі і в інструктивних листах і офіційних партійно-радянських документах, найчастіше розуміють саме пізніх протестантів.

З кінця 1920-х рр. політика в релігійному питанні цілковито вписується в концепцію «загострення класової боротьби в міру будівництва соціалізму в СРСР». Відповідно, з'ясовується, що «церковники та сектанти не тільки шалено посилюють свою контрреволюційну роботу, але й переходять на нові, нелегальні форми роботи» [7, с. 8]. Підкреслюється, що «...повага до сектантів, до їхньої тверезої трудової діяльності», до них, «як до бідняцьких, середняцьких елементів – все це особливо заважає нашій боротьбі» [8, с. 65].

Розгром пізньопротестантського руху включав у себе арешти керівників союзів, репресії проти священнослужителів та членів громад, закриття молитовних будинків та друкованих органів (вихід журналу «Баптист України» було припинено вже 1928 р.). До 1931 р. в Україні залишилося не більше десяти офіційно діючих громад євангельських християн і баптистів [9, с. 380].

Влада дає дозвіл на проведення пленуму Всесоюзної ради адвентистів сьомого дня (26 – 28 грудня 1931 р.) і використовує цей захід для з'ясування персонального складу керівництва церкви АСД, її структури, поглядів і переконань її членів, і ці відомості надалі було використано для розгрому адвентистського руху.

Деяке пожвавлення релігійного життя в пізньопротестантських громадах сталося на окупованій гітлерівцями території в роки Другої світової війни. Однак терпимість окупаційної влади до релігійної діяльності протестантів була дуже відносною; що ж стосується свідків Єгови, то гітлерівці поставили їх, по суті справи, поза законом.

Разом з тим, припинення утисків з боку радянської влади щодо віруючих у роки війни торкнулося певною мірою й протестантів. Чимало з них брали участь у бойових діях або працювали в госпіталях та тилових службах (хоча частина тих, хто, визнаючи необхідність служби, відмовився брати до рук зброю, відбули різні терміни покарання й навіть засуджувалися до його вищої міри). У травні 1942 р. представники союзів євангельських християн і баптистів ухвалили спільний лист до віруючих із закликом активно брати участь у загальнонародній справі визволення Батьківщини від загарбників і стати «кращими воїнами на фронті й кращими працівниками в тилу» [10, с. 229].

Під час війни поповнення протестантських громад переважно становили люди, які переживали глибокі потрясіння, загибель рідних і близьких, багато таких, для кого навіть вкрай невеликі філантропічні можливості тогочасних громад мали особливу привабливість; водночас чимало віруючих, які припинили зв'язки з громадами в роки репресій і заслань, відновили своє членство в церквах. Пізньопротестантське середовище України після війни стає значно численнішим за рахунок віруючих-протестантів з територій, які ввійшли до складу УРСР у 1939 – 1945 рр.

Воєнне і післявоєнне релігійне поживавлення зробило пізньопротестантські спільноти чинником, який режим вимушений був всебічно враховувати в своїй релігійній політиці. Після війни постало питання про нову модель політики стосовно цієї категорії віруючих, яка б дозволила надійно контролювати керівництво громад і настрої в них, а також впливати на членів протестантських спільнот у необхідному режимові напрямі. Отже, на доповнення створеної 1943 р. Ради у справах Руської православної церкви 1944 р. створюється Рада в справах релігійних культур при Раді Народних Комісарів СРСР, серед напрямів роботи якої називався «зв'язок між урядом СРСР і керівниками релігійних об'єднань... сектантських сповідань».

Дуже важливим для розуміння конфігурації післявоєнної політики щодо «культур» є підкреслення її відмінності стосовно політики щодо Руської православної церкви, що було задекларовано під час створення Ради.

У республіках і областях СРСР створювалися апарати уповноважених Ради в справах релігійних культур, штати яких для України було визначено у 18% від загально-союзної [11, с. 607]. Таким чином, керівництву країни вдалося знов повернутися до диференціації своєї церковної політики. Але якщо в 1920-х роках головного удару завдавали по Православній церкві, то якийсь час по війні церковна політика розглядалася як продовження ідеологічного апарату, знаряддя вкорінення в масову свідомість продукованих офіційною ідеологією конотацій російського націоналізму й радянського імперіалізму, а також як цілком надійний союзник у поширенні радянського впливу на країни православної культури.

Новим напрямом удару мали стати католицькі церкви, а також, поки що меншою мірою, пізньопротестантські спільноти. Показово, що попри завдання ліквідації Греко-католицької церкви в Галичині і Закарпатті та протидії Апостольській Столиці, які надзвичайно гостро стояли перед відповідними службами, в інформаційному звіті уповноваженого Ради в справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР по УРСР за IV квартал 1947 р. з-поміж десяти «найбільш серйозних державних завдань у роботі із культурами» п'ять безпосередньо стосувалися протестантів. Це:

1) повсякденне глибоке вивчення внутрішніх процесів у житті релігійно-сектантських громад і форм їхньої релігійної пропаганди в найбільш характерних районах та областях України;

2) повсякденна увага до питань припинення антигромадських проявів у сектантських громадах адвентистів сьомого дня;

3) аналітична робота з вивчення соціально-політичного обличчя пресвітерського складу та активу сектантських громад;

4) перегляд кадрів пресвітерського складу з метою усунення від керівництва громад осіб політично неблагонадійних;

5) проведення роботи з кількісного стискування релігійно-сектантських громад [4, оп. 23, спр. 5069, арк. 2 – 3].

Назагал, у політиці щодо пізніх протестантів, яка здійснювалася у повоєнні роки в Україні партійно-радянськими органами, органами держбезпеки та в справах релігій, можна виокремити три головні лінії. Перша з них спрямовувалася на цілковиту ліквідацію окремих релігійних напрямів, найбільш чисельними з-поміж яких були адвентисти та свідки Єгови. Друга – це політика централізації управління протестантськими спільнотами, яка мала на меті об'єднання євангельських християн з баптистами та асиміляцію п'ятидесятництва в новоствореному союзі. І третя – це придушення будь-яких виявів дисидентства на релігійному ґрунті. Хоча такі вияви були в усіх пізньопротестантських рухах, найбільш організованим, політично небезпечним і відомим на Заході з них був спротив радянській політиці з боку прихильників Ради Церков євангельських християн-баптистів. Усі ці три лінії існували на тлі змінюваної загальнополітичної ситуації в країні, а також серйозної трансформації генеральної лінії в партійно-державній церковній політиці: від сталінського «релігійного непу» до хрущовської антирелігійної кампанії і брежнєвського «лібералізованого курсу».

I. Політика ліквідації інституційних форм релігійної діяльності свідків Єгови та адвентистів сьомого дня

Саме існування організації свідків Єгови стало викликом для партійних і державних органів СРСР одразу ж після приєднання до СРСР Галичини, Буковини та Закарпаття, де на зламі 1930 – 1940 рр. уже існували законсервовані об'єднання віруючих цієї деномінації. Ці об'єднання мали роками перевірені канали зв'язку зі своїм теократичним центром, великий досвід протистояння панівним церквам та режимам, котрі здійснювали проти них вкрай ворожу політику, а в разі нацистської Німеччини, – безпосередній геноцид.

Серед головних віроповчальних й організаційно-структурних рис об'єднання свідків Єгови, які, зрештою, визначили головні принципи партійно-радянської політики

стосовно нього, варто виокремити такі. По-перше, це цілковитий політичний абсентеїзм. Свідки Єгови не брали і не беруть жодної участі в «справах кесаря» і дотримуються цілковитого політичного нейтралітету. Отже, вони відмовляються від будь-якої участі в громадському житті, яка за радянських, особливо сталінських, часів була формою згоди особи на цілковитий контроль цих сфер свого життя з боку держави. По-друге, свідки Єгови завжди, за будь-яких режимів, відмовлялися від військової служби, що автоматично робило їх «посібниками зусиль імперіалістів з підриву обороноздатності Радянського Союзу». По-третє, теократичний центр свідків Єгови знаходився в США, які були головним суперником СРСР у холодній війні. Відповідно, певний час (принаймі в період, який ми аналізуємо) свідки Єгови розглядалися, по суті справи, як політичне збряддя США та їхніх союзників, спрямоване на послаблення СРСР. По-четверте, зв'язок громад свідків Єгови в будь-якій країні зі своїм центром був непорушним і добре налагодженим, його настанови й віроповчальні приписи – обов'язковими й неоскарженими, що ставило свідків Єгови, з точки зору органів держбезпеки, до лав особливо небезпечних агентів Заходу й стимулювало концентрацію на «єговістській лінії» відповідних ресурсів. Нарешті, великі апокаліптичні очікування, виразна релігійна призма сприйняття дійсності робили свідків Єгови несумісними з партійною системою індоктринації і, з погляду радянських пропагандистів, «невиправними».

Масові арешти і висилання свідків Єгови починаються відразу після приходу Червоної Армії на західноукраїнські землі в 1944 р. Після перших арештів станом на 1946 р. в СРСР було 4797 активних членів організації свідків Єгови. Тих, хто регулярно відвідував зустрічі Свідків, нараховувалося, за даними центру, 8633 особи [12, с. 25 – 28]. У відповідь на спробу свідків Єгови домогтися визнання з боку держави (відповідне клопотання було надіслане 9 червня та 16 серпня 1949 р. на адресу Міністерства внутрішніх справ та Президії Верховної Ради СРСР) їх очікувала нова хвиля репресій [13, с. 498].

Міністр державної безпеки СРСР В. Абакумов в цілком таємній записці від 19 лютого 1951 р. повідомляв Й. Сталіну про те, що впродовж 1947 – 1950 рр. було заарештовано 1048 лідерів свідків Єгови, вилучено п'ять підпільних друкарень і понад 35 тисяч примірників літератури. Водночас, В. Абакумов, зважаючи на те, що «учасники єговістського підпілля здійснюють злісну антирадянську агітацію, поширюють провокаційні вигадки про радянську владу й проводять пропаганду про встановлення в СРСР теократичного ладу...», просив дозволу на виселення до Сибіру виявлених свідків Єгови з родинами. Усього було виселено 8576 осіб (3048 сімей), з них майже три чверті в Україні – 6140 осіб (2020 сімей). Виселення здійснювалося як військова операція, яка мала унеможливити втечу засланців за межі країни, нейтралізувати будь-яке невдоволення населення сіл і міст з великою концентрацією свідків Єгови і, звичайно, за участі великих контингентів внутрішніх військ та міліції [14, с. 44 – 45; 15, с. 43 – 45].

Лінія на розгром об'єднань свідків Єгови й суворі переслідування не тільки їхніх лідерів, але й рядових членів, лишалася беззастережно домінуючою упродовж усього періоду існування радянського режиму. 1956 р. було ініційовано нову хвилю арештів активістів організації. Шість із семи лідерів керівного комітету свідків Єгови на території СРСР (всі за походженням українці) пройшли через більш або менш тривале ув'язнення. Одночасно влада відповіла черговою відмовою на клопотання свідків Єгови легалізувати свій статус в СРСР. Щороку до кількох десятків свідків Єгови йшли в табори за відмову від військової служби. Поширеною практикою було повторне ув'язнення віруючих [16, с. 241 – 248].

Між тим, навіть тотальне висилання свідків Єгови із західних республік та західних областей УРСР виявилось неспроможним «покінчити» з діяльністю цієї організації. Водночас, доволі численні громади свідків Єгови з'явилися в Сибіру, насамперед, в Іркутській області, Середній Азії, Казахстані. Відтворення відбулося за рахунок сімей віруючих, а також, враховуючи надзвичайно інтенсивну місіонерську активність свідків Єгови, – за рахунок новонавернених.

30 вересня 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ, яким знімалися обмеження зі спецпоселення й звільнялися з-під адміністративного нагляду деякі категорії віруючих, найбільш численними з-поміж яких були свідки Єгови. Водночас, Указ містив два дуже серйозні обмеження: звільнення не супроводжувалося поверненням конфіскованого майна, а повернення до попередніх місць проживання можливе було лише з дозволу виконкомів обласних Рад, які, як правило, відмовляли «неблагонадійним» віруючим повертатися на свою батьківщину. Як наслідок, свідки Єгови оселялися на територіях, де особливо гостро відчувався дефіцит трудових ресурсів, або неподалік від областей, де їм не дозволяли оселятися, й створювали там нові життєздатні релігійні об'єднання. Так, створилися спільноти Свідків у Донецькій області, на Вінничині, поблизу адмінкордону з Молдовою, у Дніпропетровській, Запорізькій областях, у Криму, тобто там, де до масової депортації їх практично не існувало.

Суттєво відрізнялася політика режиму стосовно адвентистського руху, який, однак, теж мав припинити скільки-небудь помітні організовані форми. Головного удару завдавали по адвентистах-реформістах. Вони, як і свідки Єгови, підлягали виселенню, а адвентисти сьомого дня, за задумом влади, мали бути розпорощеними, позбавленими координації між окремими громадами і, зрештою, зійти з конфесійної сцени.

Але вже 1947 р. було взято курс на силовий демонтаж структури церкви АСД. 7 січня 1947 р. Рада в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР визнала за необхідне ліквідувати інститут обласних уповноважених АСД у всіх областях УРСР, а проповідників, пресвітерів і благовісників Церкви прикріпити за окремими громадами, заборонивши їм місіонерську діяльність за їх межами. Звіт уповноваженого Ради в справах релігійних культів по УРСР від 1 липня 1947 р. свідчить, що в республіці блискавичними темпами було ліквідовано інститут уповноважених Всесоюзної Ради АСД (ВРАСД), обмежено місіонерську діяльність пресвітерів і проповідників [З, оп. 4, спр. 25, арк. 11].

Понад те, саме українські високопосадовці були серед тих, хто першими виступили з ініціативою ліквідації вже зареєстрованих громад АСД, порушили питання перед своїм союзним керівництвом щодо застосування каральних заходів стосовно найбільш авторитетних проповідників і пресвітерів АСД. Водночас, блокуються всі спроби керівництва ВРАСД налагодити зв'язок та забезпечити координацію діяльності громад АСД, задля чого знімаються з реєстрації уповноважений ВРАСД по Україні М. Мельник [3, оп. 4, спр. 15, арк. 35].

За період 1948 – 1956 рр. було знято з реєстрації 22 громади АСД, які протягом тривалого часу функціонували в Україні. Разом з посиленням тиску на громади АСД розпочалися й активні заходи щодо розпуску духовного центру Церкви – Всесоюзної ради АСД. Її ліквідація 15 грудня 1960 р. супроводжувалася вилученням архівів, поточних документів, бібліотеки, скасуванням рахунків у банківських установах [17, с. 401]. До того ж, розпуск ВРАСД, як писав уповноважений Ради у справах релігійних культів по Україні К. Полонник, в ЦК КП України наприкінці 1960 р. розглядався як перший крок на шляху до «повної ліквідації громад АСД» [4, оп. 24, спр. 5205, арк. 407].

Масові знаття з реєстрації, переслідування віруючих, заборони їм обирати й рукопокладати служителів не призвели, однак, до ліквідації адвентистського руху. Громади АСД і надалі існували: частина з них – легально, інші – напівлегально й нелегально. Але владі вдалося розколоти адвентистську церкву на сфери впливу, посіявши між її керівними авторитетними кадрами несприйняття один одного. Головними центрами стали Московська група, очолювана колишнім головою ВРАСД С. Кулижським, пресвітером Московської громади А. Лікаренком та колишнім старшим пресвітером АСД по Україні О. Парасеем, а також група проповідників на чолі з П. Мацановим та Д. Колбачем. Між ними розгортається полеміка, їхні представники прагнули збільшити кількість своїх прихильників, що призводило до розколів навіть у межах одної громади [3, оп. 6, спр. 2, арк. 38]. Саме розкол стає однією з найбільш

драматичних сторінок в історії вітчизняного адвентизму, який режим розглядав як свій безперечний успіх, намагаючись і далі поглибити його.

Утім, як виявилось, подібні процеси призвели до непередбачуваних наслідків. Активізація угруповань всередині громад, породжених розколом, істотно знизила можливості властей контролювати настрої членів адвентистських громад та наміри їхніх лідерів. Уповноважені в справах релігійних культів на місцях та керівники місцевих радянських органів починають спочатку досить обережно, а потім і більш наполегливо порушувати питання про відновлення духовного центру АСД, який би дозволив взяти під контроль діяльність окремих громад, проповідників і пресвітерів та приборкати «нездорові настрої», які почали переважати в адвентистських громадах [3, оп. 6, спр. 13, арк. 11]. Позицію своїх підлеглих цілком підтримав уповноважений Ради в справах релігійних культів по Україні К. Литвин, який, підсумувавши всі подані пропозиції, звернувся до свого союзного керівництва з проханням щодо відновлення, нехай і обмеженого в своїх функціях, духовного центру АСД. У своїй відповіді від 8 червня 1967 р. голова Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР В. Куроєдов, однак, писав: «Беручи до уваги все вищесказане, а також те, що відновлення релігійного центру може бути прецедентом для подібних дій з боку релігійних об'єднань інших культів (юдеїв, менонітів, п'ятидесятників та ін.), Рада в справах релігій вважає, що клопотання про відновлення ВРАСД слід відкласти» [3, оп. 6, спр. 17, арк. 76].

Отже, вже на той час було очевидним, що тактика, яку обрала влада, сподіваючись на повну ліквідацію, хоча й у різний спосіб, організованої діяльності як свідків Єгови, так і адвентистів сьомого дня виявилася неспроможною. Навіть за далеко неповними підрахунками кількість віруючих цих культів з роками неухильно зростала, а питома вага молоді серед них дедалі збільшувалася. Втім, не більш ефективними виявилися також заходи щодо здійснення двох інших політичних ліній.

II. Політична лінія на централізацію управління протестантськими спільнотами

Однією з найбільш серйозних проблем у партійно-радянській політиці щодо протестантів була мінімізація децентралізації управління пізньопротестантськими рухами, яка (децентралізація) робила протестантські громади менш вразливими для державного тиску й суттєво зменшувала можливість контролю над віруючими та маніпуляції ними. Першим серйозним кроком, що став індикатором змісту «протестантської» політики, яка спрямовувалася на підвищення рівня контрольованості державою над громадами віруючих та їхнім керівництвом, стало зніщйоване й реалізоване владою об'єднання союзів баптистів та євангельських християн в один союз. Треба визнати, що це об'єднання великою мірою уможливила доктринальна близькість двох конфесій, відсутність у них по-справжньому серйозних віроповчальних розходжень, а також попередні спроби зближення, які стали особливо інтенсивними під час війни. В жовтні 1944 р. на нараді обох церков, про яку, що показово, навіть повідомив ТАРС [18], представники баптистів і євангельських християн вирішили створити єдиний Союз євангельських християн і баптистів на чолі зі спільним керівним органом – Всесоюзною Радою євангельських християн і баптистів (ВРЄХБ).

Об'єднання надавало баптистам легітимний в очах держави статус, а євангельські християни, які завжди поступалися баптистам у чисельності й згуртованості, зміцнили свої керівні позиції – і голова ВРЄХБ Я. Жидков, і генеральний секретар Союзу О. Карев були євангельськими християнами.

Хоча, поза сумнівом, проблема об'єднання давно, ще з кінця XIX ст., так чи інакше порушувалася на зібраннях як євангельських християн, так і баптистів, вирішальна роль у створенні Союзу, повторімося, належала державі. Не всі віруючі погодилися з таким об'єднанням. Це особливо стосувалося баптистів, менше представлених у керівних органах нового Союзу. Тому в середині 1940-х рр. виникає рух «чистих баптистів», які не визнали об'єднання 1944 р. Їхні представники починають вести роботу

в громадах Донецької, Луганської, Запорізької, Дніпропетровської та деяких інших областей України [19]. Протести нуртували також в середовищі євангельських християн. Часом релігійні громади відверто засуджували своїх духовних пастирів, які, виконуючи розпорядження властей, не брали до уваги їхніх релігійних переконань [3, оп. 4, спр. 351, арк. 31].

Побудова ВРЄХБ великою мірою послаблювала рівень опору основної маси віруючих, релігійні детермінанти в свідомості яких були виключно сильними, тискові партійно-державницького апарату. Досвід штучного об'єднання, який відкривав суттєво надійніші можливості для контролю й маніпулювання релігійними громадами та їхніми лідерами, був визнаний задовільним. У серпні 1945 р. цей досвід було застосовано при реалізації більш складного завдання – приєднання до Союзу ЄХБ п'ятидесятників. Вхідження до Союзу надавало п'ятидесятницьким громадам легального статусу й певною мірою звільняло їх членів від безперестанних гонінь та арештів учасників молитовних зборів, а п'ятидесятницьким лідерам після позбавлення їх права на самостійну реєстрацію – відкривало певні можливості діяльності під «дахом» Союзу ЄХБ. Проте у випадку з п'ятидесятниками перед владою постало набагато складніше завдання. П'ятидесятники мали дуже істотні доктринальні й обрядові відмінності від євангельських християн-баптистів. Високий рівень релігійної залученості та екзальтації, непереборна готовність йти на жертви заради віри, категоричне несприйняття віруючими багатьох сторін радянської дійсності становили загрозу, яку влада не схильна була применшувати.

Однак здійснювана органами влади консолідація пізньопротестантських спільнот задля створення централізованої системи управління ними, тривала. У лютому 1946 р. до Союзу увійшли вільні християни (дарбісти) Закарпаття, 1947 р. – частина євангельських християн у дусі апостолів (або смородинці), за іменем лідера, євангельські християни-тверезенники, а також 70 церков Союзу церков Христових у Західній Україні та Білорусі.

Зважаючи на наявність суттєвих догматичних та обрядових відмінностей як між собою, так і від євангельських християн-баптистів, неважко уявити, наскільки вимушеним виявилось їхнє приєднання.

Але центральним об'єктом, на який спрямувалася об'єднавча стратегія, були християни віри євангельської. Завдання приєднання та асиміляції п'ятидесятників з громадами євангельських християн та баптистів залишалося головним у діяльності влади щодо них впродовж багатьох наступних років.

Наслідком ініційованих владою баптистсько-п'ятидесятницьких переговорів стало підписання 24 серпня 1945 р. так званої Серпневої угоди («Про об'єднання з євангельськими християнами й баптистами в один союз»), за якою п'ятидесятники йшли на серйозні поступки [10, с. 233]. З дискусій навколо Серпневої угоди, а також її коментарів з боку євангельсько-баптистських інтерпретаторів видається можливим ще раз дійти висновку, що влада запропонувала їм не об'єднання з п'ятидесятниками, а однозначну асиміляцію останніх. З часом виявилось, що ані лідери євангельських християн й баптистів, ані п'ятидесятницькі єпископи не мали серйозних намірів дотримуватися умов Угоди, особливо в частині догматичних засад віри. Учасники серпневої наради давали собі раду в тому, що подолати догматичні відмінності нереально, а подібне об'єднання мало лише організаційний характер і жодним чином не торкалося устоїв віри.

Активні дії владних структур, спрямованих на максимальне прискорення процесу об'єднання, розбивалися об непоступливість маси віруючих. Проти об'єднання з євангельськими християнами й баптистами рішуче виступала низка служителів культу та десятки громад у різних областях України. В Одеській області п'ятидесятники створили власний нелегальний духовний центр, який чинив спротив об'єднанню й опікувався поточними проблемами громад християн віри євангельської [3, оп. 4, спр. 14, арк. 6]. Як наслідок, з 670 виявлених на початок 1951 р. громад п'ятидесятників до громад ЄХВ увійшло дещо

більше половини – 365 об'єднань, які налічували 17660 віруючих [3, оп. 4, спр. 67, арк. 101].

Результати роботи місцевих радянських та правоохоронних органів з об'єднання відтак було визнано незадовільними. Відповідно, Уповноважений у справах релігійних культів по Україні П. Вільховий в листі до голови Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР висловив прагнення до більш жорсткої «п'ятидесятницької політики» і рішучого посилення в ній репресивної складової [3, оп. 4, спр. 94, арк. 42]. Згодом репресії й арешти служителів та віруючих, які відмовлялися від об'єднання з баптистами й активно висловлювали свої релігійні почуття, стають важливою складовою процесу асиміляції п'ятидесятників. Так, 1948 р. було заарештовано усіх п'ятидесятницьких єпископів – учасників таємного з'їзду у Дніпродзержинську Дніпропетровської області, який мав виробити план дій, пов'язаних з протидією дискримінації християн віри євангельської в складі Союзу ЄХБ. У майбутньому арешти проти п'ятидесятників не припинялися. Лише в першому кварталі 1950 р. на територію республіки повернулися з місць ув'язнення 298 засуджених віруючих [3, оп. 4, спр. 67, арк. 22].

Набагато потужніше піднесення п'ятидесятницького руху та його спротив асиміляції відбулося після смерті Й. Сталіна, всередині 1950-х років. Кількість неприєднаних громад християн віри євангельської, які починають діяти відкрито, вийшовши з підпілля, стрімко зростає. Одночасно п'ятидесятники починають домагатися самостійної реєстрації своїх громад та визнання власного релігійного центру, відокремленого від ВРЄХБ. Серйозним викликом для здійснюваної «об'єднавчої» політики став лист єпископа ХВС А. Бідаша, який повернувся зі сталінських таборів, та активіста ХВС М. Місюри на ім'я першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. Брежнєва, Генерального прокурора СРСР Р. Руденка, де аргументовано доводилась нелогічність й неможливість об'єднання громад ЄХБ і ХВС [3, оп. 4, спр. 172, арк. 2]. Нескінченні утиски й

можливість сповідувати свою віру примушували віруючих апелювати до міжнародного співтовариства.

Отже, десталінізація жодним чином не торкнулася державної політики щодо пізніх протестантів взагалі й лінії на повну асиміляцію п'ятидесятників у Союзі ЄХБ. Щорічно на адресу місцевих уповноважених з Москви та Києва надходили численні листи, інструкції, якими категорично заборонялася реєстрація громад п'ятидесятників. При цьому тональність цих документів стає дедалі жорсткішою. Якщо в другій половині 1940-х – на початку 1950-х років рекомендувалося виявляти громади ХВЄ, вивчати настрої віруючих, схилити їх до об'єднання з громадами ЄХБ, то тепер релігійні об'єднання християн віри євангельської звинувачуються вже в пропаганді антирадянських поглядів, діях, спрямованих на повалення радянського державного устрою, а також у тому, що здійснювані ними обряди завдають непоправної шкоди психіці особистості, призводять її до фізичної і моральної деградації. Окремі випадки співробітництва членів п'ятидесятницьких громад з окупаційною владою під час війни екстраполюються на всю п'ятидесятницьку спільноту [3, оп. 4, спр.122, арк. 148]. У цьому контексті видається цілком логічним завдання «ліквідувати п'ятидесятників впродовж трьох–п'яти років», яке було доведене листом відділу пропаганди та агітації ЦК КПРС (жовтень 1958 р.) Раді в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР, місцевим партійним та радянським органам [3, оп. 4, спр. 236, арк. 128 – 129]. Окрім мобілізації власного потенціалу, правлячий режим намагається всіляко активізувати дії ВРЄХБ для асиміляції в складі Союзу ЄХБ п'ятидесятницьких громад. Власті дедалі рішуче ставили питання про недостатність таких зусиль з боку очільників Ради, вважають діяльність баптиських лідерів незадовільною, висловлюючи підозри, що «об'єднавчий процес» став для ВРЄХБ своєрідною ширмою, за якою ховається серйозна активізація діяльності євангельсько-баптистського братства. Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР категорично вимагала

від ВРЄХБ скласти конкретний план-графік «об'єднання» і неухильного його виконувати [3, оп. 4, спр. 172, арк. 11].

Проте вже наприкінці 1950-х рр. настає усвідомлення нереальності «ліквідації п'ятидесятництва» «стаханівськими методами» (значно мірою цьому сприяли спецдонесення органів КДБ), наслідком чого стала поява низки документів, схвалених вищим партійно-державним керівництвом СРСР та УРСР. У них формулювалася децю інша тактична лінія у ставленні до п'ятидесятників: йшлося, здебільшого, не про повну ліквідацію громад ХВС, а про обмеження їх впливу на населення шляхом посилення контролю за їхньою діяльністю. Задля цього влада вперше вимушена була погодитися на легалізацію поза Союзом ЄХБ тих громад ХВС, які перейшли на позиції «лояльного ставлення до Радянської влади і безумовно виконують радянське законодавство» [4, оп. 24, спр. 4704, арк. 244].

Водночас, оскільки головною перепоною приєднанню п'ятидесятників до баптистського союзу вважалися лідери християн віри євангельської, зберігалася і, понад те, посилювалася лінія на подальше розв'язання щодо них масштабних репресій. Упродовж 1957–1959 рр. відбулися судові процеси над керівниками нелегального центру ХВС та рядом єпископів у Кримській і Черкаській областях. Наприкінці 1950-х рр. в апараті Уповноваженого в справах релігійних культів по УРСР формується особливий список осіб – потенційних кандидатів на притягнення до кримінальної чи адміністративної відповідальності. Загалом у республіці таким чином було взято на облік 249 християн віри євангельської [4, оп. 24, спр. 4927, арк. 2 – 27].

Репресивно-адміністративна лінія в політиці щодо п'ятидесятників посилюється у перебігу потужної хрущовської антирелігійної кампанії й триває аж до кінця 1960-х рр., легітимізації якої значною мірою сприяла постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. «Про посилення контролю за дотриманням законодавства про культу». 1962 р. був знову засуджений І. Левчук – єпископ п'ятидесятників, який користувався повагою серед віруючих і до цього відбув в ув'язненні близько 18 років. Звільнившись з ув'язнення 1970 р., він

змушений був перебувати в засланні на ст. Зима Іркутської області і лише в листопаді 1974 р. повернувся до Києва [3, оп. 6, спр. 178, арк. 18]. За активну нелегальну релігійну діяльність до різних термінів позбавлення волі у виправно-трудовах таборах на початку 1960-х рр. були засуджені християни віри євангельської з Дніпропетровської, Кримської, Вінницької, Донецької, Миколаївської та ряду інших областей.

Широкі повноваження щодо притягнення віруючих до адміністративної відповідальності надавалися місцевим органам влади. Особливі можливості для цього з'явилися з ухваленням указів Президій Верховних Рад союзних республік «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу», автоматично схвалених вищими законодавчими органами 1966 р. Вже наступного року, за неповними наявними в Раді в справах релігій даними, в СРСР було притягнуто до адміністративної відповідальності 1300 віруючих, з них – близько 400 в Україні. Преважну більшість становили віруючі ЄХБ, прибічники Ради церков ЄХБ та п'ятидесятники [3, оп. 4, спр. 60, арк. 1].

Утиски й переслідування призводили до наростання емігрантських настроїв серед частини п'ятидесятників. Про їх наявність повідомляв у своїй доповідній записці на ім'я першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького від 10 жовтня 1977 р. секретар ЦК КПУ Ю. Єльченко. Він зазначав, що всього наприкінці 1977 р. з України з релігійних мотивів примусово виїхали 324 родини п'ятидесятників, які налічували 1562 особи [4, оп. 25, спр. 1508, арк. 4]. Відповіддю на звернення віруючих щодо виїзду з країни стали репресії членів Комітету представників п'ятидесятників у справі виїзду з СРСР («Комітет «Право на еміграцію») та інших лідерів християн віри євангельської. Частина п'ятидесятників продовжувала боротьбу за право вільного існування в СРСР. Зрештою, 16 червня 1979 р. з'їзд представників незареєстрованих громад п'ятидесятників у Москві проголосив створення власного духовного центру – Братської ради християн віри євангельської п'ятидесятників.

Таким чином, політика, спрямована на приєднання п'ятидесятників до євангельсько-баптистського союзу, яке мало покласти початок асиміляції християн віри євангельської, а також забезпечити надійне керування ними з боку органів державної влади, зазнала цілковитої поразки. Усвідомлення цього примусило владу відкрити кампанію жорстких репресій п'ятидесятницьких лідерів і утисків основної маси віруючих. Вказана політика сприяла накопиченню серйозних проблем у п'ятидесятницькому середовищі, герметизації п'ятидесятницьких спільнот, формуванню в них атмосфери соціального ескапізму й дистанціювання від «світу». Після падіння обмежень на вільне виявлення релігійних почуттів і інституційний розвиток релігійних спільнот в Україні та інших республіках СРСР починається вихід п'ятидесятників з Союзу євангельських християн-баптистів й організація ними самостійних форм релігійного життя.

ІІІ. Переслідування релігійного дисидентства: боротьба з прихильниками Ради Церков євангельських християн-баптистів

Партійно-державна політика стосовно пізньопротестантських спільнот парадоксальним способом поєднувала політичну лінію на асиміляцію п'ятидесятників у євангельському християнстві – баптизмі з жорстким тиском на власне баптистів, який мав у принципі завершитися повним зникненням баптистського руху в найближчій перспективі.

Лінія на зниження активності пізньопротестантських спільнот і, передовсім, найбільшої з-поміж них – євангельсько-баптистського братства, стала очевидною в державній політиці практично одразу після війни. Ще під час бойових дій було взято на облік всі діючі громади ЄХБ і майже одночасно розробляла і розпочинала втілюватися стратегія скорочення мережі об'єднань шляхом зняття з реєстрації тих, які були звинувачені у співробітництві з окупантами. Відразу після війни апарати уповноважених й органи держбезпеки взяли під суворий контроль призначення й перестановку кадрів пресві-

терського корпусу шляхом заміни «антирадянськи налаштованих осіб» лояльними служителями культу. 28 січня 1946 р. союзний уряд ухвалив постанову, безпосередньо спрямовану проти зміцнення протестантських громад і серйозного ускладнення їх культурової діяльності [3, оп. 4, спр. 147, арк. 128 – 129].

Обмежувальні дії стосовно пізньопротестантських спільнот ще більш посилили зі зміцненням курсу на остаточне викорінення релігійності, ліквідація видимих проявів якої стала імперативним завданням партійно-державних, правоохоронних органів, культосвітніх закладів з другої половини 1950-х рр. На це спрямовувалася й низка нових законодавчих актів та нормативних документів, які ухвалювалися в цей час. Особливо обмежувальною й беззастережно репресивною була «Інструкція про застосування законодавства про культу», затверджена постановою Ради в справах релігійних культів та постановою Ради в справах Руської православної церкви 16 березня 1961 р. Пункт 7 частини II Інструкції ставив релігійні об'єднання й священнослужителів у становище, коли будь-яка релігійна діяльність і проповідь, навіть у межах молитовного будинку, могли витлумачуватися як порушення законодавства. Пункт 23 частини IV прямо ставив поза законом цілу групу релігійних спільнот, у тому числі пізньопротестантських, забороняючи реєстрацію об'єднань і груп віруючих, що «належать до секти, чие віровчення й характер діяльності має антидержавний і бузвірський характер» [20, с. 143].

Наступ на релігійні спільноти, у тому числі на ті, які об'єднували прибічників пізньопротестантських течій, розгортається по всіх, без перебільшення, можливих фронтах. Зняття громад з реєстрації, яке набирає масового характеру, супроводжувалося закриттям молитовних будинків. Водночас, дедалі більшою мірою посилюється контроль за діяльністю пресвітерів, членів виконавчих органів, активістів громад. На них збираються досить докладні досьє, їхні переміщення по країні й навіть у межах районів і областей ретельно фіксуються. За найменші відходи від вказівок уповноважених і місцевих органів влади, навіть у разі,

якщо ці приписи суперечили чинному законодавству, пресвітерів знімали з реєстрації [3, оп. 1, спр. 257, арк. 25 – 28].

Дедалі зростаючий тиск на віруючих та їхніх лідерів, зняття з реєстрації громад та закриття молитовних будинків, відверта дискримінація й системні беззаконня не могли не викликати спротив віруючих, у тому числі і в середовищі євангельських християн-баптистів. Наставало все більше усвідомлення, що офіційне керівництво ВРЄХБ не здатне навіть мінімально захистити їхні права. Зростає невдоволення «старшими братами», особливо серед молоді. Вже наприкінці 1950-х рр. почали з'являтися групи євангельських християн-баптистів, які відокремлювалися від своїх громад. Незалежно від керівництва Союзом виникало нелегальне об'єднання молоді з центром в Одесі.

Остаточною крапкою, яка переповнила чашу терпіння, стали два документи, ухвалені на пленумі ВРЄХБ 25 – 29 грудня 1959 р. – «Положення про Союз євангельських християн-баптистів у СРСР» та «Інструктивний лист старшим пресвітерам ВРЄХБ». Обидва документи було ініційовано властями й ухвалено під їхнім тиском. Вони стали ланкою в загальній стратегії граничного обмеження виявів релігійного життя руками самих лідерів релігійних організацій. «Положення про Союз євангельських християн-баптистів у СРСР» принципово суперечило фундаментальним засадам баптистського віровчення і було беззастережно спрямоване на згортання якихось активних виявів релігійного життя. Згідно з цим документом ВРЄХБ перетворювалася з релігійного центру, чия діяльність орієнтувалася на задоволення духовних потреб віруючих, на допоміжний контролюючий орган, скерований на проведення партійно-радянської політики в євангельсько-баптистських громадах [3, оп. 2, спр. 293, арк. 21 – 40].

Ці документи стали справжнім викликом християнській совісті й спричинили активний протест у громадах ЄХБ. Тільки зовсім незначна частина об'єднань погодилася прийняти їх як керівництво у повсякденній діяльності; переважна більшість помісних церков висловила незгоду й обурення. Старші пресвітери в багатьох областях саботували виконання положень документів ВРЄХБ 1959 р.

Усередині 1961 р. рух протесту набрав організованої форми; з невдоволених сформувалася ініціативна група, яка поставила за мету скликання Всесоюзного з'їзду євангельських християн-баптистів. Групу, яка налічувала одинадцять осіб, очолили О. Прокоф'єв та Г. Крючков. 25 грудня 1961 р. ініціативна група перетворюється на Оргкомітет зі скликання з'їзду, який остаточно конститувався на нараді 25 лютого 1962 р. Тоді ж проголосилося, що «Оргкомітет надалі й до з'їзду бере на себе керівництво Церквою ЄХБ в СРСР» [4, оп. 24, спр. 5408, арк. 10, 12]. 23 червня 1962 р. Оргкомітет відлучив від церкви керівників ВРЄХБ і старших пресвітерів, у тому числі й старшого пресвітера по Україні О. Андреева. Згодом громади, які залишалися в складі ВРЄХБ, було оголошено «такими, що гинуть» [3, оп. 2, спр. 388, арк. 10]. Розкол у баптизмі, який став безпосереднім наслідком партійно-державної політики, перетворився на доконаний факт. Цей розкол відтоді став практично головною проблемою політики щодо підзньопротестантських спільнот й об'єктом, на який безперервно, аж до розпаду СРСР, спрямовувалися масштабні зусилля органів безпеки та у справах релігій.

23 червня 1962 р. Оргкомітет надіслав листа Голові Ради Міністрів СРСР М. Хрущову, де йшлося про репресії, що їх зазнавали євангельські християни-баптисти впродовж усієї своєї історії, й містилося прохання про дозвіл на скликання з'їзду, проведення якого дало б змогу відновити єдність церкви та її євангельський устрій [4, оп. 24, спр. 5663, арк. 182 – 183]. Звернення, листи та відозви Оргкомітету блискавично поширювалися по країні й викликали доволі бурхливу реакцію віруючих; рішучість його лідерів та підтримка їх в баптистських громадах виявилася несподіваною для влади. Спроби негайно блокувати інформацію про розкол в Союзі ЄХБ, унеможливити поширення листів і будь-яким способом локалізувати активність Оргкомітету не вдалися. Ставало все більш зрозумілим, що в такому разі йшлося не про окремі «вихватки антирадянських елементів», а про організований рух спротиву, по суті справи, про широкий правозахисний рух, який ставив за мету домогтися від влади дотримання нею ж встановлених законів.

Свідченням швидко усвідомленою владою небезпеки є прийнята вже 14 січня 1963 р. спеціальна постанова ЦК КПРС, якою санкціонувався перегляд тактичної лінії в радянській «баптистській політиці» [4, оп. 24, спр. 5663, арк. 196]. Її деталізував у своєму таємному листі від 30 серпня 1963 р. місцевим уповноваженим Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР її голова О. Пузін: «Треба позбавити розкольників довіри та підтримки релігійних об'єднань євангельських християн-баптистів, ізолювавши їх від основної маси віруючих. З цієї метою ЦК КПРС дозволив Раді в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР дати згоду Всесоюзній раді євангельських християн-баптистів провести в поточному році в Москві нараду представників віруючих, яка виконає функції з'їзду Церкви.

На цій нараді передбачається схвалити рішення, що засуджує діяльність розкольників, а також звернення до всіх віруючих євангельських християн-баптистів, що відкололися від зареєстрованих релігійних об'єднань, із закликом до об'єднання й припинення їхньої протизаконної нелегальної діяльності.

ВРЄХБ дозволено внести деякі зміни в діючий Статут і, отже, позбавити розкольників їхнього основного аргументу, що кличе до нелегальної діяльності...» [4, оп. 24, спр. 5663, арк. 203 – 204]. Підготовка до наради відбувалася в умовах особливої секретності та під безпосереднім наглядом органів держбезпеки. На нараді, яка відкрилася 15 жовтня 1963 р. у Москві, зібралося 450 осіб (210 з них мали ухвальний голос), з яких Україну представляли 39 учасників, попередньо узгоджених у КДБ при Раді Міністрів УРСР [3, оп. 4, спр. 334, арк. 73]. Після відкриття нарада конституювала себе як Всесоюзний з'їзд, що не було визнано членами Організаційного комітету. Останій представляли як спостерігачі чотири його члени (Г. Вінс, М. Шаптала, Г. Майборода та О. Шаламов).

Визнаючи нелегітимність проведеної наради, Оргкомітет наполягав на скликанні з'їзду ЄХБ, який би був: по-перше, справді Всесоюзним, тобто представляв усі

союзні та автономні республіки, краї й області; по-друге, мав представляти як зареєстровані, так і незареєстровані громади та, по-третє, його делегати мали бути обраними на основі загальної виборності та вільного волевиявлення усіх членів Церкви. Свою незгоду з самим фактом проведення наради висловлювали й численні місцеві організації [3, оп. 2, спр. 413, арк. 37, 41]. На всі свої заяви й клопотання віруючі та їхні лідери отримували звичайні відписки. Водночас, щодо лідерів та прихильників Оргкомітету було розпочато чергову хвилю профілактичних та репресивних заходів.

Саме остання обставина зумовила створення 1964 р. Ради родичів в'язнів, метою якої стало поширення відомостей (у тому числі серед світової громадськості) про ув'язнених за релігійні переконання прихильників Оргкомітету, підтримка їх та їхніх сімей, клопотання про долю ув'язнених перед державними органами. Упродовж 15 років Раду очолювала Лідія Михайлівна Вінс – мати Георгія Петровича Вінса, одного з лідерів Оргкомітету. За неповними даними Ради родичів в'язнів ЄХБ, на початку 1964 р. кількість віруючих-баптистів, кинутих до камер за сповідування віри, досягла 155 осіб [21, оп. 4, спр. 149, арк. 188, 190]. Попри численні звернення Ради на адресу партійного та державного керівництва з вимогою припинити незаконні переслідування й утиски віруючих, звільнення й реабілітації ув'язнених, кількість засуджених віруючих баптистів у наступні роки не лише не зменшувалася, але й збільшувалася і досягла 1969 р. 180 осіб [3, оп. 4, спр. 81, арк. 40].

Зміна вищого політичного керівництва країни та зміщення з усіх своїх посад М. Хрущова, який був персонально відповідальний за п'ятирічну кампанію боротьби з релігійністю в країні, викликала прагнення певного сегмента партійно-радянської верхівки до деякого пом'якшення найбільш одіозних моментів церковної політики, а у віруючих – надію на відновлення законності. 16 квітня 1965 р. Оргкомітет в особі Г.Крючкова та Г. Вінса направив заяву першому секретарю ЦК КПРС, голові Конституційної комісії Л. Брежнєву, Президії Верховної Ради СРСР,

Президії Верховного Суду СРСР, а також усім громадам ЄХБ, у якій містилася вимога під час розробки нової Конституції СРСР «відновити права віруючих громадян СРСР на свободу релігійної пропаганди», забезпечити «повне невтручання держави в діяльність Церкви» [4, оп. 24, спр. 6007, арк. 145]. Водночас прибічники Оргкомітету перейшли до активних дій – по всій країні відбувалися нелегальні служіння, багатолюдні зібрання, зустрічі одновірців тощо, учасники яких ухвалювали рішення посилити роботу із залучення на свій бік нових громад, як зареєстрованих, так і раніше знятих з реєстрації, активізувати надсилання колективних листів на адресу урядових органів щодо дозволу на проведення Всесоюзного з'їзду ВРЄХБ під керівництвом Оргкомітету, вимагати повернення молитовних будинків, раніше відібраних органами влади [4, оп. 24, спр. 6007, арк. 146, 151, 152]. За далеко неповними даними в Україні на початок 1965 р. діяло понад 130 незареєстрованих громад євангельських християн-баптистів, а в 62 зареєстрованих об'єднаннях – виявлені впливові групи прихильників Оргкомітету. Станом на 1 січня 1966 р. кількість віруючих незареєстрованих громад, за оцінками керівництва ВРЄХБ, досягла в Україні 5 тис. осіб [3, оп. 5, спр. 18, арк. 25].

Водночас, керівники Оргкомітету упродовж 1965 р. домагалися зустрічі з достатньо високопосадовими функціонерами: відповідальним працівником апарату Верховної Ради СРСР Л. Скмеровим, заступником Генерального Прокурора СРСР Панкратовим, заступником Голови Президії Верховної Ради СРСР Ф. Козловим, Генеральним прокурором СРСР Р. Руденком. Нарешті, 22 вересня 1965 р. п'ятьох представників Оргкомітету прийняв Голова Президії Верховної Ради СРСР А. Мікоян. Члени делегації почули традиційні рекомендації дотримуватися законодавства про культу, про те, що для проведення з'їзду необхідно звернутися до ВРЄХБ та уповноважених на це органів, а також вимогу негайного припинення масових акцій протесту. За загальною оцінкою як представників Оргкомітету, так і керівництва Ради у справах релігійних

культів при Раді Міністрів СРСР зустріч виявилася безрезультативною [4, оп. 24, спр. 5991, арк. 95].

На зібраннях влітку–восени 1965 р. неодноразово ставилося питання про необхідність перейменування Оргкомітету: назва духовного центру незареєстрованих євангельських християн-баптистів мала більше відповідати його цілям. У вересні 1965 р. Оргкомітет схвалив рішення про організаційне оформлення незалежної від ВРЄХБ течії та створення Ради Церков євангельських християн-баптистів (РЦЄХБ). До складу Ради увійшли Г. Крючков (голова), Г. Вінс (секретар), а також одинадцять осіб з різних регіонів СРСР [21, оп. 4, спр. 176, арк. 130].

Прибічники Ради Церков відкрито кидали виклик владі, їхні масові акції ставали відомими не лише в країні, а й поза її межами. У травні 1966 р. делегати громад РЦЄХБ пікетували будівлю ЦК КПРС, що стало екстраординарною подією не лише в історії спротиву придушення релігійних свобод, але й в радянській історії взагалі. За деякими підрахунками у масовій демонстрації 16 – 17 травня 1966 р. в Москві (близько 500 учасників) взяли участь 119 віруючих з України. Частина учасників було заарештовано, більшість отримали п'ятнадцять дів адміністративного арешту. 19 травня в самому приміщенні ЦК КПРС було заарештовано Г. Вінса та М. Хорева, які приїхали дізнатися про долю своїх одновітців. Згодом було заарештовано Г. Крючкова [3, оп. 6, спр. 2, арк. 48].

Особливу надію влада поклала на запланований на кінець 1966 р. Всесоюзний з'їзд євангельських християн-баптистів, який мав, за їхнім задумом, відіграти вирішальну роль у поверненні до зареєстрованих громад віруючих, що вийшли з них, і цілих громад – до ВРЄХБ. РЦЄХБ бойкотувала з'їзд. Її представники оприлюднили заяву та звернення до з'їзду, де наголошувалося, що в жодних нарадах, конференціях та з'їздах під орудою ВРЄХБ вони не братимуть участь, а всі ухвали таких з'їздів РЦЄХБ вважатиме недійсними [3, оп. 6, спр. 2, арк. 54 – 57].

Ставлення РЦЄХБ до ВРЄХБ ставало дедалі жорсткішим, масові гоніння на лідерів Ради, арешти й відверте

цькування робило її прибічників дедалі нетерпимішими і безкомпроміснішими. Підготовка до відзначення 100-річчя вітчизняного баптизму в середині 1967 р. ще більше розділяє два баптистських центри. Рада Церков відзначала 100-річчя баптизму масовими зібраннями, які майже повсюдно закінчувалися конфліктами з правоохоронцями. Органи в справах релігій змушені були визнати, що спротив переходить у затяжну фазу і загрожує масово поширитися навіть на зареєстровані громади [4, оп. 24, спр. 2691, арк. 43]. Тоді ж було взято нереалістичний курс на відрив «простих віруючих» від лідерів РЦЄХБ при одночасним застосуванням якомога більш жорстоких заходів стосовно керівників й активістів Ради.

Зрештою, «каральна лінія» в політиці щодо РЦЄХБ та її прибічників ставала домінуючою, а в другому півріччі 1966 р. для боротьби з нелегальними релігійними угрупованнями була створена спеціальна уповноважена група з представників правоохоронних органів (КДБ, Генеральної Прокуратури, Верховного Суду, Міністерства охорони громадського порядку) [3, оп. 6, спр. 2, арк. 22 – 23]. У цілому по УРСР лише з червня 1966 р. по квітень 1967 р. було притягнуто до кримінальної відповідальності 55 осіб. У листопаді 1966 р. Московським міським судом за ст. 142, ч.1 КК РРФСР до трьох років ув'язнення у ВТТ загального режиму були засуджені Г. Крючков та Г. Вінс. У 1974 р. над Г. Вінсом відбувся новий судовий процес, який академік А. Сахаров оцінив як один із найбільш кричущих у радянському беззаконні. Завдяки зусиллям радянських правозахисників та міжнародної громадськості Г. Вінса вдалося вирвати з місця ув'язнення. Навесні 1979 р. він, зпоміж інших політ'язнів, був позбавлений радянського громадянства й депортований за кордон в обмін на заарештованих у США радянських розвідників [22, с. 76].

Надзвичайно масштабними, особливо після ухвалення Указу Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 р. «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу», були адміністративні покарання й так звана «профілактична робота». Лише у 1967 р. було притягнуто до адміністративної відповідальності

близько 1300 осіб, у тому числі в Україні – понад 400, половину з яких становили члени громад євангельських християн-баптистів [13, с. 556].

Спротив прибічників Ради Церков став величезним подразником для влади й найвідомішим фактом спротиву придушення релігійних свобод в СРСР. Класифікуючи дев'яносто дев'ять випадків протесту радянських громадян на релігійному ґрунті, які мали місце впродовж 1965 – 1978 рр., американський правознавець Д. Ковалевські з'ясував, що понад 40% всіх протестів вийшло з середовища незареєстрованих баптистів (на католиків Литви припало 34,3%, на українських греко-католиків – 8,1% [23, с. 73].

Висновки

Отже, партійно-радянська політика стосовно пізньопротестантських спільнот виразно віддзеркалила зміну державної політико-ідеологічної парадигми, яка почала втілюватися вже в другій половині 1930-х рр. і набула завершення в післявоєнний період – від інтернаціоналістсько-революційної до нової великодержавно-шовіністичної, сталінської версії російського імперіалізму. Ця трансформація визначила й переконфігурацію «внутрішніх союзників», до кола яких потрапила Православна церква, котра перетворилася з Російською (Российской) на Руську (Русскую) і включилася у відповідні сегменти пропагандистського поля й мобілізувалася для реалізації відповідних зовнішньополітичних завдань.

Відповідно, пізньопротестантські церкви й релігійні спільноти більше не розглядалися противагою Православній церкві, як це було до кінця 1920-х рр., а сприймалися природними конкурентами останньої. Повна елімінація цієї сфери конфесійного ландшафту бажаною, однак малореалістичною метою здійснення політичної лінії стосовно протестантів. Відтак ця лінія набувала конфесійної диференціації.

Конфесійно диференційована політика стосовно пізньопротестантських спільнот включала в себе: а) цілковите придушення каральними засобами діяльності об'єднань, які не приймали тотального контролю за своєю діяльністю з боку держави і самим своїм існу-

ванням кидали виклик режимові (свідки Єгови); б) форсоване припинення організованої релігійної діяльності нечисленних деномінацій, чия вкоріненість у місцевий соціокультурний і суспільно-психологічний ґрунт видавалася незначною (адвентисти сьомого дня); в) досягнення максимальної керованості численними релігійними організаціями, що передбачало об'єднання навколо цілковито контрольованого центру й асиміляцію в об'єднаній спільноті якомога більшої кількості віруючих тих конфесій, доконечна елімінація котрих не видавалася можливою (євангельські християни, баптисти, п'ятидесятники, меноніти).

Жодну з цілей, що її переслідувала церковна політика режиму в її пізньопротестантському сегменті, не було досягнуто.

Намагання штучно об'єднати євангельських християн-баптистів та п'ятидесятників з перспективою подальшої асиміляції п'ятидесятників у новоствореному Союзі провалилося й дало поштовх розвитку найбільш ригористичних і відсторонених від «світу цього» течій серед християн віри євангельської та особливо християн євангельської віри. Відбувалася капсулізація релігійного середовища, формування потужної психологічної мембрани в груповій свідомості, яка фільтрувала всю зовнішню інформацію і відсіювала ті її сегменти, котрі суперечили спільнотним цінностям й установленням. Кульмінацією несприйняття політичного ладу та його ставлення до євангелістичних рухів стало поширення еміграційних настроїв серед п'ятидесятників; після демонування перепон на виїзд з країни ці настрої призвели до еміграції з пострадянських країн десятків тисяч п'ятидесятників.

У свою чергу, результатом спроб припинення діяльності свідків Єгови стало вкорінення організацій Свідків у місцях їхнього заслання, а також у регіонах гострого дефіциту робочої сили, де віруючі цієї категорії оселялися після спецпоселення.

Брутальна кампанія з насильницького викорінення релігійності призвела до формування захисних соціально-психологічних та соціокультурних механізмів й специ-

фічної субкультури, що відокремила пізніх протестантів від агресивного щодо них суспільного оточення, а також до посилення есхатологічних настроїв у цьому середовищі, зростаючого відторгнення офіційно насаджуваних ціннісних настанов, цілковитого несприйняття партійно-радянських пропагандистських кліше. Ця кампанія також викликала різні форми спротиву євангельських віруючих, з-поміж яких найбільш організованим і небезпечним для влади став рух прибічників Ради Церков євангельських християн-баптистів, спрямований на захист релігійних свобод людини й свободи совісті.

Неможливість скільки-небудь гідного вияву релігійних почуттів з боку цілих напрямів у пізньому протестантизмі призвела до формування віруючими фактично заборонених релігійних спільнот релігійного підпілля, а також до підпільних форм релігійного життя, якщо ці форми становили невіддільну складову віроповчального комплексу, сприймалися як релігійний обов'язок, але були заборонені чинним радянським законодавством (навчання дітей релігії, добродійство, позакультові спілкування молоді тощо). Релігійне підпілля існувало до розгортання трансформацій у державно-церковних відносинах, початок яким поклали горбачовські реформи.

Необхідно підкреслити, що формування й консолідація пізньопротестантського підпілля не були зумовлені особливостями баптистського, пятидесятницького та адвентистського віровчень і не впливали з їх соціальних доктрин, які були (й лишаються) недостатньо оформленими та богословсько обґрунтованими. Цей феномен має цілковито реактивну детермінацію; він став відповіддю на загрозу повного знищення релігійної традиції впродовж одного – двох поколінь. У перше радянське десятиліття пізні протестанти довели, що можуть і хочуть бути повноцінними й соціально активними громадянами своєї країни та готові запропонувати їй свої економічні, добродійні, культурницькі, милосердні тощо проекти. Однак політика, здійснювана щодо них у наступні десятиліття, вирішальною мірою сприяла створенню суспільного анклаву,

який не міг прийняти радянський суспільно-політичний лад. Ліквідація цього анклаву відтягувала значні ресурси, вимагали серйозних зусиль, але, зрештою, виявилася нездійсненним завданням.

Суспільно-психологічний і соціокультурний клімат підпілля мав довготермінові наслідки для пізньопротестантських течій, в яких надовго вкорінилася сектантська парадигма сприйняття секулярного світу аж до крайніх ескапістських форм взаємодії з ним. Сектантські нашірвання серед «старих» пізніх протестантів даються взнаки навіть через два десятиліття після скасування обмежень на релігійно-інституційний та особистісний духовний розвиток, істотно утруднюючи висхідну еволюцію евангелічних церков у пострадянських суспільствах.

1. Див. зокрема: П. Л-в. Баптизм или штунда в Киевской губернии // Киевская старина. – 1885. – № 2; Ушинский А.Д. О причинах появления рационалистических учений штунды. – К., 1884; Єпископ Алексей (Доробницын). Материалы для истории религиозно-рационалистического движения на юге России во второй половине XIX столетия. – Казань, 1908; Лебединцев П. Баптизм или штунда в Киевской губернии // Киевская старина. – 1985 – Книга 5.

2. Бонч-Бруевич В.Д. Сектантство в освободительную эпоху // Великая реформа. – М., 1911; Емельянов Г. Рационализм на Юге России // Отечественные записки. – 1878. – № 3, 5; Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России. – М., 1965; Любашенко В. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. 2 вид., доп. і вип. – К.: Поліс, 1996. – 350 с.

3. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України. – Ф. 4648 (Уповноважений Ради у справах Російської православної церкви та уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР).

4. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1 (Центральний комітет Компартії України, 1917 – 1991 рр.).

5. Антирелігійник. – 1926. – №6.

6. Руденко А.А. Евангельские христиане-баптисты и перестройка в СССР // На пути к свободе совести / Под ред. Д.Е. Фурмана и О. Марка (Смирнова). – М., 1989.

7. Очередные задачи антирелигиозного воспитания. Тезисы Союза воинствующих безбожников на осенних конференциях просвещенцев-безбожников. – М., 1930..
8. Антирелигиозник. – 1930. – №3.
9. Історія релігії в Україні. Том 5. Протестантизм. – К., 2002. – 424 с.
10. История эвангельских христиан-баптистов в СССР. – М., 1989.
11. Дупленская Е.Н. Совет по делам религиозных культов при СМ СССР: история создания // Свобода совести в России: исторический и современный аспекты. – М., 2004.
12. Гордиенко Н.С. Российские свидетели Иеговы: история и современность. – СПб., 2000.
13. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
14. Одинцов М.И. Совет Министров постановляет: «Выселить навечно!». Сборник документов и материалов о Свидетелях Иеговы в Советском Союзе (1951–1985). – М., 2002
15. Яроцький П. «Вислати із сім'ями...» // Людина і світ. – 2001. – №2-3. – С. 43–45.
16. Иваненко С. О людях, никогда не расстающихся с Библией. – М., 1999.
17. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / За ред. А.М. Колодного і П.П. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 735 с.
18. Известия. – 1944. – 10 ноября.
19. Див. про це докладніше: Решетников Юрий, Санников Сергей. Обзор истории евангельского-баптистского братства в Украине. – Одесса: Богомыслие, 2000. – 246 с.
20. Законодательство о религиозных культах. Для служебного пользования. – М.: Юридическая литература, 1969.
21. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 6991 (Рада у справах Російської православної церкви, Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР).
22. Бажан О.Г. Данилюк Ю.З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. – К., 2000. – 332 с.
23. Єленський Віктор. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східно-європейських суспільств: фокус на Україні. – К., 2002.